

DOI 10.26565/2227-6521-2024-53-02

УДК 316.2(44)(091)"17"

ЧИННИКИ СОЦІАЛЬНИХ ЗМІН У ФРАНЦІЇ НАПРИКІНЦІ XVIII СТОЛІТТЯ: СОЦІОЛОГІЧНИЙ ВИМІР

Ніколенко Вадим Вікторович – доктор соціологічних наук, доцент, професор кафедри соціології Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, пр. Науки, 72, м. Дніпро, 49045, Україна, ORCID <https://orcid.org/0000-0001-6730-0938>, e-mail: vadnikolenko1983@gmail.com

У статті схарактеризовано французьку монархію останньої чверті XVIII століття та її роль у подіях напередодні та протягом Французької революції. Виокремлено деякі характеристики французьких вельмож суспільства Старого порядку, які, зокрема, привели до тектонічних соціально-політичних змін у Франції того часу. Зазначено, що Людовіку XVI вистачало моральних та професійних чеснот, проте бракувало відповідних природних лідерських властивостей, насамперед (згідно теорії лідерських рис Р. Стогділла) енергії, впевненості у собі, наполегливості, комунікабельності, готовності брати на себе відповідальність. На тлі калейдоскопу інших довготривалих і короткотермінових подій це сприяло виникненню та поширенню соціальних конфліктів у Франції та Європі в цілому в середині та наприкінці XVIII століття. Акцентовано увагу на тому, що разом з іншими чинниками, а саме: соціально-політичними (відсутність законних політичних прав у переважної більшості членів суспільства, інституціональна нестійкість, харизматична опозиція тощо), соціокультурними (мода, виникнення та поширення інтелектуальних інновацій, відсутність можливості для реалізації творчої енергії значною частиною соціуму), економічними (продовольча криза, безробіття, високі податки), демографічними (суттєвий приріст населення), медичними (поширення епідемій), кліматичними (посуха) зазначені індивідуальні особливості французьких вельмож спричинили кумулятивний ефект і знайшли своє відображення у загостренні революційних подій. Останні, своєю чергою, через деякий час зумовили становлення та розвиток французької політичної нації, розповсюдження в Європі та світі в цілому ліберальної ідеології, демократичних цінностей. Визначено напрям подальших наукових досліджень з обраної проблематики, а саме, з огляду насамперед на концепцію культурного релятивізму, вивчення збільшення/зменшення впливу харизматичного складника в контексті діяльності політичних лідерів минулого та сучасності.

Ключові слова: Людовик XVI, Старий порядок, монархія, філософи-просвітники, Французька революція, соціальна структура, соціальний порядок, чинники соціальних змін, емансипаційні цінності, лідери громадської думки.

Для цитування: Ніколенко В. В. Чинники соціальних змін у Франції наприкінці XVIII століття: соціологічний вимір. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи.* 2024. Випуск 53. С. 17-27. doi: <https://doi.org/10.26565/2227-6521-2024-53-02> [in Ukrainian]

How to Cite: Nikolenko, V. (2024) 'Determinants of Social Change in France at the End of the 18th Century: Sociological Dimension'. *Visnyk of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series Sociological studies of contemporary society: methodology, theory, methods.* 53. pp. 17-27. doi: <https://doi.org/10.26565/2227-6521-2024-53-02>

Постановка проблеми та актуальність статті. Історія Франції насичена багатьма доленосними подіями [1; 2]. Революція 1789 року стала одним із чинників, що зумовили перехід від абсолютизму до буржуазної демократії і, зокрема, спричинили тотальні трансформації в усіх підсистемах суспільного життя. Прикметно, що саме відтоді змінилася мода. Скажімо, до революції у моді на одяг спостерігалися надлишок, ретельність, детальність, вузькі вбрання, а після – простота одягу робочого класу. Водночас у пересічної людини збільшувались можливості для дозвілля. На тлі тогочасної політичної культури виникла нова практика – фланерство [3]. У публічному просторі дедалі більше відкривали кав'ярні, де руйнувалася становна ієрархія та вирувало інтелектуальне життя. Проте нова мода та суттєві зміни в культурно-дозвіллевих практиках – це другорядні наслідки Французької революції, основні ж полягають у тому, що у довгостроковій перспективі вона докорінно змінила соціально-політичне та економічне обличчя майже всієї земної кулі.

Проблемна ситуація, яка зумовила *актуальність* нашого дослідження, у її гносеологічному сенсі полягає у необхідності визначення евристичної соціологічної оптики задля виокремлення соціально-типових закономірностей суспільних змін наприкінці XVIII століття, що привели до Французької революції 1789 року. З онтологічної точки зору, здійснене дослідження дозволить зафіксувати релевантні чинники виникнення революційної ситуації в актуальних соціальних контекстах та виявити можливості їхнього впливу на соціум з метою ефективного державного будівництва, формування політичної нації та громадянського суспільства.

Аналіз досліджень та публікацій з обраної проблематики. Представлений тематиці – соціально-політичним та економічним змінам наприкінці XVIII ст., зокрема Французькій революції, присвячено чимало класичних наукових праць, серед яких відома робота А. Токвіля «Давній порядок і революція» [4]. Обрана нами тема особливо жваво дискутується в закордонних виданнях [5; 6; 7]. Попри це, донині є доволі розпливчастою роль монархії та придворного суспільства у зазначених процесах.

Згідно з однією із теоретичних моделей М. Вебера, соціальні зміни відбуваються не внаслідок загального ходу еволюції, а в результаті досягнень духовно сильних особистостей, здатних долати спротив, сприяти інноваціям у різних сферах суспільного життя, тобто представників харизматичного типу влади. Подібних поглядів дотримувалися також Ф. Ніцше, Х. Бінгхем, Т. Карлейль, Г. Тард, Дж. Дьюї, С. Хук та інші. Слід зазначити, що цей підхід певною мірою протиставлено марксистському, де на тлі економічного детермінізму, класової боротьби особистісному чиннику не знаходиться місця. Варто також зауважити, що дослідники, вивчаючи події у Франції 1789 р., вагоме місце відводять не лише становому протистоянню, але й ролі тогочасної монархії, боротьбі інтелектуальних ідей та іншим соціально-типовим закономірностям [6; 8].

Представлений фокус дослідницького інтересу, а саме: роль особистості в історії або вплив на її хід великих соціальних груп, спільнот має відповідну традицію і в українській науковій традиції. Відомо, що М. Грушевський, який належав до народницького напрямку та був прихильником вирішення певних суспільних контрверсій завдяки громадській думці, вважав рушієм історичного прогресу передусім весь соціум [9, с. 13]. Натомість Д. Дорошенко, В. Липинський стали радше представниками державницької школи в історіографії. Так, В. Липинський намагався знайти вирішення різноманітних соціальних проблем із посиланням на розвиток національної еліти, з урахуванням експертної оцінки.

Мета статті – визначити вплив можновладців французької держави XVIII століття на процеси виникнення та розгортання Французької революції.

Виклад основного матеріалу. Перш ніж реалізувати поставлену мету, деталізуємо методологічні засади нашого дослідження. У соціальному знанні одна з типологій політичного лідерства побудована на виокремленні принаймні двох типів: системні, які формально чи неформально успадковують владу, та несистемні / новатори – ті, хто не обтяжений попереднім досвідом і відповідними практиками політичної діяльності [10].

Крім того, доцільно зазначити, що з урахуванням теорій лідерських рис, зокрема теорії Р. Стогділла, та попри культурний релятивізм можна виокремити затребувані крос-культурні, універсальні лідерські здібності, а саме: розум, енергія, наполегливість, комунікабельність, пильність, відповідальність та ін. Це переважно особистісні природні риси, що незалежно від історичного періоду, належності до системного або несистемного типів лідерства є важливими чинниками побудови ефективного статусного образу державця¹. У межах політичного маркетингу та політичної філософії, а також соціології зроблено вже багато досліджень завдяки цій теорії [11; 12; 13]. Однак потрібно звернути увагу, що її евристична цінність збільшується при комплексному використанні разом з іншими науковими підходами. Зазвичай виокремлюють теорію лідерських рис (Р. Стогділл, К. Берд), теорію лідерської поведінки (К. Левін, Р. Блейк, Дж. Моутон), ситуативні теорії лідерства (П. Друкер, Дж. Бернс, Ф. Фідлер), а також теорію тихих лідерів (доктор Е. Фаучі²).

Втім, ми вважаємо, що наразі не вистачає узагальнюючих досліджень щодо поліфонічних складників як універсальних, так і конкретно специфічних статусних образів державців, вельмож різних історичних періодів та досліджень їхнього впливу на соціальні процеси. Отже, надалі ми спробуємо крізь означену наукову оптику проаналізувати відповідні статусні образи можновладців, зокрема представників французької монархії, напередодні та під час Французької революції – однієї з найважливіших подій всесвітньої історії [14, р. 41]. Якби не вона, цілком ймовірно, що сучасний світ був би геть іншим. Саме її визначають точкою відліку поширення емансипаційних цінностей усім світом.

¹ Статусний образ або імідж людини – сукупність уявлень, які склались у громадській думці стосовно того, як має поводити себе особа відповідно до свого соціального статусу, як мають співвідноситись між собою її права та обов'язки з огляду на такий статус. Основні складники статусного образу: габітарний, вербальний, паравербальний, кінетичний, середовищний.

² Е. Фаучі – американський лікар-інфекціоніст, який під час поширення пандемії коронавірусної хвороби 2019 року був одним із найавторитетніших фахівців, що надавали експертну оцінку стосовно ефективних методів протидії небезпечній інфекції.

Дореволюційна Франція вважалася здебільшого корпоративною та засновувалася на традиціях, що було зруйновано після 1789 року. Тоді вона була однією з найбільших країн Європи. Її населення протягом XVIII століття, точніше з 1715 р. до 1789 р. (в епоху Просвітництва) зросло на 5 мільйонів (приблизно з 23 до 28 мільйонів) [15]. Кожен п'ятий європеєць був французом. Для порівняння: в Англії на межі XVIII-XIX століть налічувалося лише 10-11 мільйонів населення. Французи, починаючи з XV століття, були однією з найкреативніших націй в історії Заходу [16]. Французьке стає скрізь модним. Епоха Рококо (витонченості, люб'язностей, насолод, флірту, легковажного дозвілля, застосування косметики як шляхетними жінками, так і чоловіками) починається саме у Франції приблизно з перших десятиліть XVIII століття.

Слід зауважити, що саме тогочасне придворне суспільство та щонайбільше столиця були центрами політичної та фінансової активності Франції. Монарші особи того часу прагнули зберегти традиції абсолютизму. Представники придворного суспільства, які не були у політичній опозиції, намагалися у будь-який спосіб сподобатися королям. Париж також вважали осередком витонченості, він випереджав провінції на століття вперед, за такої умови зацікавленість модою, новизною подекуди опинялася попереду уваги до політики [17, р.18]. Відомо, що мода йде від центру до периферії, від столиці до околиць. Забезпечені французи та вельможі тоді неабияк нею цікавились, вона вважалася одним із символів успіху, її вплив на світогляд важко було утримувати у станових межах. Що ближче до адміністративного центру країни, то більше виявляло себе модне життя. Париж, точніше придворне суспільство та його завсідники, ставали законодавцями не лише модних трендів всередині країни, але й в усій Європі. Згадати хоча б всесвітньо відому білявку, фаворитку Людовіка XV – маркізу де Помпадур, зокрема її зачіски, котрі визначили відповідний тренд на століття вперед. Ба більше, систематично у Парижі друкувались нові періодичні видання щодо модних тенденцій, дизайнерських винаходів, швацьких матеріалів, чоловічих підборів та жилетів, жіночих бантів, зачісок, що, зокрема, висвітлювали також політичні та соціальні події [16]. Деякі жіночі зачіски придворних дам коштували, як маєтки. Водночас багатьом, особливо представникам третього стану, соціально-станова структура тогочасного суспільства суттєво ускладнювала доступ до нових трендів. Його представники були зосереджені переважно на елементарному задоволенні базових потреб. На такому тлі французька мода, зокрема у формі речизму, показного споживання не стільки «шепотіла» про себе, скільки «кричала». Зважаючи на це, доцільно згадати соціологічну закономірність, котру вперше сформулював Р. К. Мертон: у ситуації, коли суспільство продукує символи успіху, начебто притаманні усім, але соціальна структура ускладнює до них доступ більшості населення, поширюються девіантні практики [18, р. 190]. Напевно, означена закономірність теж відіграла вагому роль у розгортанні досліджуваних нами подій.

Отже, зацікавленість модою була у тренді. У XVIII столітті вона стала майже національним брендом Франції [16] й популяризатором усього французького в Європі. Структура державної влади та практики придворного суспільства – магнітизм королівського трону, релевантний церемоніал, службова ієрархія – не стали винятками. Окрім зазначеного вище, у тогочасній Європі модними вважалися французькі романи, а також праці Ш. Л. Монтеск'є, зокрема «Дух законів», твори Вольтера, Д. Дідро, Ж. Л. Д'аламбера та багатьох інших французьких філософів-просвітників. Вони визначали політичну моду, а саме: висловлювали конституційно-ліберальні ідеї, агітували та пропагували поширювати емансипаційні цінності тощо. Їхніми філософськими працями активно цікавились монарші особи та придворні суспільства інших європейських країн. Невипадково, що тоді більшість із них спілкувалися французькою мовою (майже, як зараз, англійською), оскільки це було модним. У такий спосіб Версаль – резиденція Людовіка XVI і центр найдавнішої монархії Європи – створював своєрідне «гравітаційне поле» та притягував уважні погляди вінченосних осіб з інших країн.

Показово, що за декілька років до революції деякі вельможі відвідували кав'ярні, світські клуби, модні салони тощо [30]. Там, у публічному просторі, вони жваво дискутували про ідеї просвітників: Ш.-Л. Монтеск'є, Вольтера, Д. Дідро, Ж.-Ж. Руссо, К.-А. Гельвеція, але насамперед висміювали та критикували тогочасну монархію, зокрема Людовика XVI та Марію-Антуанетту. Тож у публічному просторі дедалі більшої сили набирала небезпечна для роялістів громадська думка. Цілком природньо, що на означеному тлі бесіди тогочасного бомонду, куди входили філософи-просвітники, здебільшого стосувалися революції як ефективного знаряддя змін та здобуття більшістю природних прав, поширення царства розуму, свободи [8]. Свобода є фундаментальною умовою для будь-якого суспільного розвитку [18, р. 207]. Отже, ідеї філософів-просвітників, котрі розповсюджувалися у публічному просторі, окрім іншого, політичний гумор опозиції, зокрема стосовно тривалої відсутності у короля нащадків, що неабияк докучало Людовіку XVI, стали для монархії гострими питаннями [17, р. 303-304]. Важливо зауважити, що саме ідеї філософів-просвітників інколи асоціюють із головними причинами докорінного зламу станових традицій та повалення королівського порядку [30]. Просвітникам довіряли, вони були популярними. Філософи вірили, що можна визначити закони функціонування суспільства і реформувати його згідно з ними.

Загалом у XVIII ст. Франція мала величезну, дуже різноманітну політичну та адміністративну машини, котрі генерували власну логіку та інерцію. Деякі міністри доволі важко працювали, пропонували

реформаторські ідеї задля того, щоб, з одного боку, вирішити певні державні та суспільні проблеми, а з іншого – якомога довше утриматися при владі. Інакше кажучи, мотивація такої діяльності полягала не лише у їхньому прагненні до професійного виконання своїх функцій, але й насамперед у намаганні вижити політично, зберегти владу приватних інтересів, її приватизувати та передати своїм нащадкам. Хоча інструментами для цього переважно були відданість королям та важка праця. Проте це не стільки модернізувало монархію, скільки дозволяло їй лише дрейфувати, бо необхідність поспішати на підтримку короля та водночас відсутність у реформаторів більш широкої візії та ідеології, об'єктивні та суб'єктивні несприятливі чинники, зрештою зробили їх малопродуктивними та непопулярними [17, р.13].

Певну роль у розгортанні тогочасних соціальних змін відіграла саме верхівка державної ієрархії тієї епохи, зокрема Людовік XVI та його попередники – Людовік XIV та Людовік XV [14, р. 41], які були рупорами Старого порядку та супротив власної волі, на тлі інших чинників, створювали відповідне тло для докорінних політичних, соціальних, економічних і культурних змін. А втім, незважаючи на зашкарублий державний апарат і розбещеність попередників, Людовік XVI зійшов на престол дев'ятнадцятирічним юнаком із цілком певними уявленнями про політику і володарювання Франції, які намагався реалізувати завдяки зміцненню абсолютизму, економічним реформам, фінансовій стабільності, рішучості, покорі своїх підданих [17, с. 121]. Підкреслимо, що Людовік XV, на противагу попереднім монархам, був освіченішим, наслідував принцип енциклопедичності знань, любив читати. Він охоче послуговувався власною науковою бібліотекою, де було лише декілька романів, зокрема Д. Дефо «Робінзон Крузо», решта – наукові видання. Його улюбленими академічними предметами були географія та морська справа. Монарх цікавився білими плямами історії Франції, активно займався самоосвітою, у такий спосіб вивчив англійську, іспанську та італійську мови [28, р. 423]. Завдяки цьому ознайомився з досвідом Англійської революції середини XVII століття і, незважаючи на прагнення третього стану до змін, встановлення конституційної монархії, щонайменше поліпшення матеріальних умов життя та інші чинники, волів не допустити її повторення у Франції [14, р. 42].

З огляду на прочитанні книги, освіту, власні міркування, розмови з тодішніми лідерами громадської думки, перш за все з філософами-просвітниками, він також вважав, що державець має дотримуватися цінностей набожності, справедливості, благодійності, гуманності, піклуватися про щастя підвладних і зберігати їхні привілеї [26; 27]. Починаючи з 1774 року, монарх звільнив деяких непопулярних міністрів, що серед іншого зміцнило його авторитет серед парижан. До того ж власним прикладом Людовік XVI намагався боротися з розпущою, що залишилася у придворному суспільстві з часів його попередників, хоча й не застосовував жодних формальних санкцій. Він відвідував церкву, був взірцевим батьком із добрим норовом. Прагнув стабілізувати фінансову систему, знову ж таки завдяки власному прикладу, тому активно скорочував особисті видатки. Це давалося йому набагато легше, ніж його дружині. Будучи молодим монархом, послуговувався порадами Ж-Ф де Морепа, в минулому знаного державного діяча з консервативними поглядами. Також цілковито довіряв державному секретарю закордонних справ Ш. Г. Вержену. Після їхньої смерті сильно переживав і жалівся на цілковиту самотність у веденні державних справ.

Людовіка XVI звинувачували у ледарстві, у суцільному впливі із боку Марії-Антуанетти, у незацікавленості політикою тощо. Проте все це можна повністю спростувати. Марія-Антуанетта впродовж перших п'яти років панування Людовіка XVI майже не впливала на державну політику, хоча відверто прагнула цього [29]. До 1778 року, незважаючи на деякі прорахунки, монарх досяг помітних успіхів: реформував міністерства, здійснив гуманітарні реформи, досяг певного примирення та діалогу у політиці. До того ж король цікавився тим, як у громадській думці формується його образ. У такий спосіб протягом перших років свого володарювання Людовік XVI запровадив новий стиль монархії та нову політичну культуру [17, р. 301]. Він вирізнявся вмінням слухати, прагнув досягти порозуміння зі своїми підданими, підтримував міністрів-реформаторів, що вселяло надії на вирішення доленосних державних і суспільних проблем [17, р. 121]. Навіть через рік після взяття Бастилії на її місці не лише встановили табличку «Відтепер тут танцюють», але все ще вітали короля: «Віват, король!».

Як зазначалось вище, на початку свого правління Людовік XVI разом із міністрами шукав можливості для дієвих реформ, щоб вирішити актуальні проблеми державного управління та функціонування суспільства [17, р. 278]. Проте після 1774 року реанімований ним парламент задля пошуку свого місця у політичній ієрархії став опиратись багатьом ініціативам монархії, особливо коли йшлося про втручання у фінансний закон, демонтаж корпорацій або інші нововведення, бо вбачав у цьому тиск із боку абсолютистської монархії й відчував зменшення можливостей для власних дій. У розпал соціальних змін саме парламентська опозиція 1787/88 рр. стане суттєвим соціально-політичним чинником подальшої революції. Варто зауважити, що, починаючи приблизно від XVI ст., насамперед обмеженням монархії, інституціональним вибором стосовно активізації парламенту, поживавленням комерції пояснюють послідовну активізацію торговельних груп, зміцнення їхніх прав власності, зрештою промислову революцію та подальше економічне зростання в деяких європейських країнах, зокрема в Англії [40].

Соціальна структура Франції того часу традиційно складалася щонайменше з трьох соціальних станів: духовенство (приблизно 100 000 осіб – перший стан), дворянство (400 000 осіб – другий стан) та третій стан – решта з-поміж близько 23-27,5 мільйонів французького населення, що включав, зокрема, селян, купців, підприємців, фінансистів, ремісників, інвесторів та інших представників молодії французької буржуазії. Проте переважна більшість третього стану була фермерами та ремісниками, які жили в населених пунктах, де мешкали не більше 2000 осіб [19, р. 67]. Здебільшого вони були позбавленні політичних прав та інколи не мали змоги сплачувати суттєві податки [19]. До того ж, що далі французька провінція знаходилася від адміністративного центру, то стрімкіше там зростали податки. Мета таких викривлень у податкових платіжах полягала у тому, щоб убезпечити адміністративний центр Франції від соціально-політичних потрясінь. Після стягнення податків вони подекуди безслідно зникали у чиновницькій безодні, решту коштів бюрократія використовувала напрочуд неефективно [17, р. 20-21]. Представники бюрократії виявляли себе інертними та відірваними від життя країни, особливо тих провінцій, які знаходилися на великій відстані від столиці [17, р. 18]. Визнаючи об'єктивну необхідність оподаткування, більшість французького суспільства чинила явний або латентний супротив їхній сплаті [19, р. 77], оскільки вважала існуючу систему несправедливою та неефективною. Крім того, на рівні всієї країни панувала вражаюча соціальна нерівність [15], про що, зокрема, свідчить те, що 90 % усіх земель у Франції належало церкві [19, р. 67]. З огляду на стрімке збільшення населення та неефективність економіки, зростала затребуваність продовольчих товарів, у провінціях збільшувалася бідність, внаслідок чого соціальна напруга, вирували епідемії туберкульозу, сифілісу та віспи.

Про безпрецедентне зростання реципієнтів медичної допомоги напередодні Французької революції зазначав професор історії Л. Грінбаум [20]. Симптоматично, що у 1774 році Людовіка XVI щепили саме від віспи. І хоча тоді таке щеплення вже було у наявності, саме від цієї хвороби помер його попередник – Людовік XV. Факт вакцинації Людовіка XVI розцінювався як прихильність монарха передовим поглядам, і багатьом це подобалося, зокрема Вольтеру. Загалом Франція 1780-х років переважно характеризувалася суттєвою соціальною турбулентністю внаслідок застарілої соціально-станової системи, дефіциту продовольства, високого рівня безробіття та низьких стандартів життя [14, р. 42].

Крім того, у рік приходу до влади Людовіка XVI (1774 р.) в Парижі проживало приблизно 600 000 мешканців, наприкінці його правління кількість парижан зросла до 700 000 осіб [24], що вважалось суттєвим приростом населення. Натомість невирішеними залишалися більшість проблем країни, успадкованих від попередніх віценосних осіб, насамперед, що були пов'язані з нерелевантною духу тієї доби соціально-становою системою. Вона була несумісна з розвитком торгівлі, поширенням творчої енергії та вважалася несправедливою, принаймні третім станом. З огляду на це, можна згадати демографічну теорію революції, в якій акцентується увага на зростанні населення, зокрема питомої ваги молоді у соціальній структурі, згідно Т. Мальтуса (див.: [25, с. 153]).

Доцільно додати, що Людовік XVI приділяв величезну увагу фінансовому питанню у державній політиці, хоча й не зовсім вдало підбирав відповідних міністрів. Так, починаючи з 1774 до 1789 рр., на цій посаді змінилося дванадцять осіб, деякі з них були міністрами лише декілька місяців. Державна фінансова політика виявилася непослідовною та незавершеною. У 1774 р. призначений міністр фінансів, економіст-фізіократ ³ А.-Р.-Ж. Тюрго для оздоровлення господарської системи став запроваджувати доволі прогресивні реформи, які не сприймалися дворянством і духовенством. Водночас запропонував модель управління країною за допомогою виборів на деякі державні посади. З цим король вже не хотів погоджуватися. Крім того, зіграли негативну роль у розгортанні фінансових реформ й селянські заворушення, які спалахнули через відсутність продовольства, переважно з огляду на несприятливі кліматичні умови.

Наступник А.-Р.-Ж. Тюрго – доволі популярний женевський банкір Ж. Неккер, з одного боку, став впроваджувати більш чіткі, але менш ідеологізовані, ніж у попередника, реформи, намагаючись модернізувати бюрократію, створити підстави для міцнішого взаємопорозуміння між королем та його підданими, поєднати традиції з інноваціями, кинути виклик олігархії, застосовувати громадську думку як інструмент у політичних цілях, але, з іншого – сприймав державну казну як свої власні кошти. Отже, Ж. Неккер також не виправив ситуацію [17, р. 290].

Наприкінці XVIII століття в державній казні постійно відчувався дефіцит коштів, а підвищення податків лише збільшувало загальне незадоволення населення. Водночас, що ближче до столиці, то швидше збільшувалася чисельність буржуазії. Поруч із цим, у силу жвавої торгівлі буржуазні верстви почали з'являтися й в океанічних провінціях Франції. З-поміж них збільшувалася кількість освічених людей, які поділяли ідеї філософів-просвітителів, неприйняття Старого порядку, аскриптивних статусів

³ Фізіократи – теоретичний напрям французької політекономії другої половини XVIII ст. Його представники, на противагу меркантилістам, вважали основною передумовою збільшення національного багатства не торгівлю, а процеси виробництва насамперед у сільському господарстві.

тощо. Вчення англійського філософа Д. Локка про необхідність обмеження влади монарха [21], французького мислителя Ж.-Ж. Руссо щодо соціального контракту між суспільством і представниками в уряді [22], французького політичного мислителя Ш.-Л. Монтеск'є про розділення гілок влади на законодавчу, виконавчу та судову [23], прийняття Американської конституції 1787 р. – все це надихало на зміни. Внаслідок цього, але передусім фінансової кризи 1780-х років, посилилась політична криза 1787 - 1789 років. У перебігу Французької революції можна виокремити три рушійні сили: перша – аристократична (політична опозиція, 1787-1789 рр.); друга – буржуазна (відсутність політичних прав і несправедливі податки для вагомій частини суспільства, 1789 р.), третя, упродовж того ж часу соціальні вибухи селянства, яке протестувало проти непосильної експлуатації, подекуди прихованого відродження феодалізму [17, р. 11].

Водночас доцільно зауважити, що Людовик XVI не любив бути у центрі уваги, його вважали небагатослівним та скутим, монарх із труднощами долав боязкість і сором'язливість, за можливості обирав самотність і спілкування у колі знайомих. Король був розумною, хоча й далеко не харизматичною особистістю. Прикметно, що про гострий, хоча й «мовчазний» розум монарха, свідчить те, що він не сприймав механічне запозичення реформ з інших країн без врахування соціокультурної специфіки Франції [32, р. 94].

Увага Людовіка XVI до державних справ і громадської думки французів охолола після перших чотирьох років панування. Протягом буремних подій революції король зайняв позицію вичікування, що є пагубним у таких процесах. На тлі згасання ентузіазму короля до політики і реформ дедалі більшу роль стала відігравати не підготовлена до управління державними справами Марія-Антуанетта. Саме після 1778 року про нього стали говорити як про нерішучого та схильного до депресій та апатії. Траплялися непоодинокі випадки, коли він міг заснути в парламенті або під час королівської наради, що вельми дивувало присутніх. Доволі показово, що свого часу англійський політичний філософ Т. Гоббс у своєму «Левіафані» застерігав монархів від апатії, яка, на його переконання, неминуче призводить до поразки. Надалі король не вселяв у підданих відчуття надії. З урахуванням цього можна згадати цитату Наполеона: «Лідер – це торговець надією» (*A leader is a dealer in hope*). Це важливе уточнення, оскільки одна з теорій пояснення революцій міститься у твердженні, що вони відбуваються не стільки внаслідок матеріальних труднощів, скільки від втрати надії. З урахуванням означеного люди стають вибухонебезпечними, тобто не лише від відчаю, але передусім внаслідок втрати надії [33, с. 129]. Так, відповідно до теорії Дж. Девіса, «революції найбільш ймовірні у разі, коли тривалий період зростання очікувань та реального задоволення потреб змінюється коротким періодом різкого розчарування, протягом якого розрив між сподіваннями та реальними можливостями задоволення потреб поглиблюється і стає нестерпним» [25, с. 153]. На нашу думку, цим можна пояснити згадувану вище буржуазну революцію.

Отже, Людовик XVI та вся французька монархія почали губити свій авторитет, програвали в багатьох аспектах конкуренцію з Англією – суперницею Франції на міжнародній арені, де ця форма правління була обмеженішою та водночас відбувалась промислова революція. Короля почали вважати слабким, Марію-Антуанетту називали «мадам Дефіцит», «мадам Вето» [34]. Третій стан, окрім справедливого оподаткування, активної політичної участі, природних прав, прагнув соціальної рівності, наявності висхідних соціальних ліфтів. Такі вимоги суттєво посилювалися продовольчою та фінансовою кризами. Зрештою, дефіцит державної казни, рекордне підвищення цін на хліб протягом посухи та голоду стали кульмінацією народного незадоволення, що привело до скликання Людовіком XVI Генеральних штатів⁴.

Аналітики зазначають небажання короля ділитися владою, адже він прагнув зберегти абсолютистські традиції своїх вінценосних попередників. Зважаючи на це, наявність монарших поступок вимогам третього стану відбувалась супротив його волі [14, р. 44]. В результаті волевиявлення Національних установчих зборів⁵ 26 серпня 1789 року було ухвалено Декларацію прав людини і громадянина та згодом ще додаткові документи. В Декларації депутати проголошували закон як вияв загальної волі народу [35, р. 47], встановлювали права і свободи людини, зокрема свободу слова, гарантію прав приватної власності, свободу преси, долучення пересічної людини до процесів законотворчості, презумпцію невинуватості, скасування станової структури, оголошували суттєві кроки стосовно гендерної рівності тощо [36]. Король реагував на зміни доволі пасивно [8]. Автори та прихильники конституції, яка була прийнята депутатами також протягом Національних установчих зборів 3 вересня 1791 року, намагалися втілити виокремлені вище реформи у життя [35, р. 48].

Тож, причини виникнення Французької революції мали поліаспектний контекст – політичний, економічний, соціальний, культурний, навіть демографічний і медичний – та стали наслідком сумарного впливу тривалих і короточасних чинників. Натомість вважають, що лише масова участь селянства у

⁴ Представницька рада Франції між 1337 та 1789 роками, яку скликали під час політичних криз.

⁵ Установчі збори представників народу Франції часів Французької революції.

революції 1789 року мала небезпечну глибину, внаслідок чого зруйнувала монархію і привела до нового політичного та соціального порядків [17, р. 11]. Напевно, справжні причини Французької революції мали незначний зв'язок з її довгоочікуваними остаточними результатами, а саме: створення суспільства середнього класу, розвитком капіталізму та ліберальної демократії [17, р. 11], бо спочатку, незважаючи на ідеї просвітитів, її творили переважно чоловіки та жінки з метою, щоб хліб став дешевшим та жити стало трішечки вільніше [2].

Проте монархії та всьому французькому суспільству необхідно було пройти тернистий шлях протягом приблизно ста років, щоб на постійній основі встановити республіканську форму правління [2]. Через сто років після доленосних для усього світу подій у Парижі було проведено Всесвітню виставку, де усі охочі побачили серед іншого вежу Г. Ейфеля – символ вдосконалення людини завдяки демократії, розуму та науки [2]. Історик Ф. Фуре зазначав, що Французьку революцію можна вважати такою, що закінчена лише у другій половині XX століття [2].

Відтак після згадуваних процесів, багатьох суперечностей, фундаментальних конфліктів, неприборканих емоцій, інколи невідповідності лозунгів повсякденній практиці, масштабних трагедій і жертв, все ж таки саме тоді почалося формування нового соціального і культурного порядків, становлення нової системи особистісних цінностей. На цьому тлі почала формуватися нова політична система, французька політична нація. Французька мова стала поширюватися в усіх провінціях країни. З підданих режиму Старого порядку люди перетворювалися на громадян із відповідними правами та обов'язками. Зважаючи на це, формувалося громадянське суспільство, зміцнювалася і набувала подальшого розповсюдження ліберальна ідеологія, цінності індивідуалізму. За таких умов відбувався непростий перехід від феодального, станового суспільства до буржуазного з єдиною історією, інтересами, правами, мовою, звичаями тощо [38]. Водночас поширювалася комерція, торгівля, індустрія. Згодом зростав достаток пересічного громадянина, кожна державна посада передбачала проведення конкурсу [38, р. 126].

Однак політичні партії не були сприйнятні: їхніх представників вважали тими, хто, радше, викривлятиме волю народу за допомогою кулуарних домовленостей. А. де Токвіль із неприхованою підозрою ставився до них, вважаючи їх осередками клановості й кулуарних змов [39].

Після схарактеризованих бурхливих подій заявить про себе у повний голос і нова наука про суспільство, точніше, про соціальний порядок і соціальні зміни – соціологія. Соціологія живе передусім у демократичному світі, відтак тогочасні процеси початку деієрархізації, поширення лібералізації, демократизації суспільного життя стали одним із важливих чинників виникнення цієї науки. З урахуванням цього слід зазначити, що дитинство батька-засновника соціології О. Конта припало на той період, коли дух доленосних для всього світу подій ще був у повітрі. З одного боку, масові соціальні конфлікти, революції, злам соціально-станових ієрархій, приріст населення, докорінні суспільні зміни; з іншого – інтенсивні міграційні процеси, урбанізація, індустріалізація, цінності індивідуалізму, демократизація тощо стали предметом прискіпливої уваги науковців.

Очевидно, що Людовіка XVI, тогочасних вельмож, міністрів можна вважати, завдяки наведеній вище типології, системними лідерами, бо вони успадкували та діяли відповідно до багатьох алгоритмів попередньої зашкарублої політичної системи, були безпосередніми вихідцями з неї. Людовіку XVI не вистачало енергії, характеру. Здобувши якісну освіту, він добре засвоїв теоретичні знання, натомість інколи занадто тривалий час вагався з прийняттям навіть незначних рішень, залишаючись, радше, нерішучим і бездіяльним. Доцільно зазначити, що попри більш високий рівень освіченості у порівнянні з вінценосними попередниками, з метою залишатися ефективним суб'єктом згадуваних подій, йому бракувало величчя, блиску, тобто харизматичного складника. Інакше кажучи, Людовіку XVI не вистачало владності, спроможності не лише слухати, але й віддавати накази, брати на себе ініціативу та відповідальність, бути активним суб'єктом, а не пасивним об'єктом означених подій.

Слід зауважити, що харизма упродовж епохи абсолютизму посилювалася й за допомогою ефекту божественності трону можновладців. Одна з похідних такого ефекту відома як феномен королів-чудотворців. Зокрема, вступаючи на престол, Людовік XVI також провів обряд із метою зцілення хворих золотухою. Проте традиційної харизми, лише зважаючи на велич престолу, було вже недостатньо. До того ж ідеї короля виявилися застарілими приблизно на століття. Крім того, відсутність можливості стати провідником інтересів найчисленніших соціальних груп, насамперед третього стану – переважної більшості суспільства, інші наведені вище обставини призвели до стрімкого розгортання логіки Французької революції, яка докорінно змінила соціально-політичне та економічне обличчя багатьох країн світу. Теоретичне обґрунтування причин розгортання революційних подій можна знайти в роботах Р. К. Мертона, мальтузіанській теорії, в теорії революції Дж. Девіса та інших соціальних дослідників.

Безумовно, застаріла система виявилась більш деструктивною та розчинила в собі непослідовні реформаторські ініціативи та мирські чесноти нової монархії. Суспільство абсолютної монархії, непотизму, показної розкоші, фаворитизму, розпусти, дефіциту, становості, кулуарних інтриг, ієрархії, відсутності представницьких політичних інститутів вже явно не відповідало інтересам третього стану, який ставав

дедалі активнішим. Хитання короля між традиціями, цінностями абсолютної монархії та ідеями просвітителів ще більше загострювало ситуацію. Запроваджені реформи виявилися поверхневими, спорадичними, неефективними. Все це зменшувало надії суспільства на позитивні зміни у дні прийдешнього. Панування, засноване на традиціях, згідно типології М. Вебера, тоді вже було застарілим та не відповідало духу й цінностям епохи Просвітництва, а саме: свободі, деєрархізації, пожезавленню торгівлі, комерції, розвитку капіталізму, формуванню буржуазії тощо.

Висновки. Отже, завдяки здійсненому нами дослідженню було виокремлено соціально-політичні (відсутність дієвих прав у переважній більшості суспільства, інституціональна нестійкість, харизматична опозиція тощо), соціокультурні (мода, виникнення і поширення нових інтелектуальних ідей, відсутність можливості для реалізації творчої енергії вагомою частиною суспільства), економічні (продовольча криза, безробіття, високі податки), демографічні (суттєвий приріст населення), кліматичні (посуха) чинники впливу на виникнення Французької революції. Аналізуючи роль французької монархії останньої чверті XVIII століття, зокрема короля Людовіка XVI, у подіях напередодні та протягом Французької революції, ми дійшли висновку, що діяльність та деякі індивідуальні характеристики французьких вельмож суспільства Старого порядку хоча і спричинили кумулятивний ефект у загостренні революційних подій, проте не стали їхньою головною рушійною силою. До найважливіших наслідків тих тектонічних соціально-політичних змін, які відбулися у Франції після цих подій, ми відносимо становлення та розвиток французької політичної нації, а також розповсюдження в Європі та світі в цілому ліберальної ідеології та демократичних цінностей.

Свої подальші наукові пошуки з обраної проблематики ми плануємо присвятити дослідженню збільшення / зменшення впливу харизматичного складника в контексті діяльності політичних лідерів, насамперед з огляду на головні положення теорії культурного релятивізму.

Список використаної літератури:

1. Nisbet R. A. The French Revolution and the Rise of Sociology in France. *American Journal of Sociology*, 49(2), 1943. Pp. 156-164. URL: <http://www.jstor.org/stable/2770361>.
2. Bernstein R. The French Revolution: Right or Wrong? *The New York Times*. July 10, 1988. URL: <https://www.nytimes.com>
3. Wrigley R. The Revolutionary Origins of the Flaneur, *Journal 18 a journal of eighteenth-century art and culture*, Issue 15 Cities. Spring 2023. URL: <https://www.journal18.org/6771>
4. Токвіль А. де. Давній порядок і революція / з фр. пер. Філіпчук Г.; Київ: «Юніверс», 2000. 244 с.
5. Olsen M. The language of enlightened politics: The *Société de 1789* in the French revolution. *Comput Hum* №23. 1989. Pp. 357-364.
6. Goldstone, J. A. Reinterpreting the French Revolution [Review of *Interpreting the French Revolution*, by F. Furet]. *Theory and Society*, 13(5), 1984. Pp. 697-713. <http://www.jstor.org/stable/657247>.
7. Gough H. Recent Publications on French Revolution. *The Historical Journal*. 1980, 23(4), Pp. 967-983. URL: <https://www.cambridge.org/core/journals/historical-journal/article/abs/recent-publications-on-the-french-revolution/B35C32ADAF0DC9E821A31365B1696963>.
8. Censer Jack R. Intellectual History and the Causes of the French Revolution, *Journal of Social History*, Volume 52, Issue 3, Spring, 2019. Pp. 545-554. URL: <https://academic.oup.com/jsh/article/52/3/545/5159508>.
9. Кралюк П. М. Ярослав Мудрий. Харків: Фоліо, 2018. 156 с.
10. Mukunda G. Great Leaders Don't Need Experience. *Harvard Business Review*. October 2012. URL: <https://hbr.org/2012/10/great-leaders-dont-need-experience>.
11. Aichholzer J., Willmann J. Desired personality traits in politicians: Similar to me but more of a leader. *Journal of Research in Personality*, Volume 88, 2020. URL: <http://dx.doi.org/10.1016/j.jrp.2020.103990>.
12. Babikian R. Ten King-Maker Traits For A Successful Life. *Elite Daily*. URL: <https://www.elitedaily.com/money/ten-kingmaker-traits-successful-life>.
13. Colbert Amy E., Judge Timothy A., Choi Daejeong, Wang Gang. Assessing the trait theory of leadership using self and observer ratings of personality: The mediating role of contributions to group success. *The Leadership Quarterly*. Volume 2, Issue 4, 2012. P. 670-685. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1048984312000215>.
14. Scott N. An Enemy of the French Revolution: Examining Louis XVI's Role in the French Revolution. *Journal of Student Research at Indiana University East*, 4(1). 2022. URL: <https://scholarworks.iu.edu/journals/index.php/jsriue/article/view/34473>.
15. French Society during the late Eighteenth Century. 16 Aug, 2023. URL: <https://www.geeksforgeeks.org/french-society-during-the-late-eighteenth-century/>
16. Kumar M. French Fashion in the Eighteenth Century. 02 Feb 2023. URL: <https://www.tutorialspoint.com/french-fashion-in-the-eighteenth-century>.
17. Burley P. Louis XVI and a New Monarchy (an Institutional and Political Study of France). University of London Ph.D. thesis. (University College, London) (1981). 479 p.
18. Merton R.K. Social Theory and Social Structure. New York: The Free Press. 1968. 702 p.
19. Chanel G. Taxation as a Cause of the French Revolution: Setting the Record Straight, *Studia Historica Gedanensia*. Volume 6, 2015. Pp. 65-81. <https://ejournals.eu/czasopismo/studia-historica-gedanensia/artukul/taxation-as-a-cause-of-the-french-revolution-setting-the-record-straight>.
20. Greenbaum L. S. Science, medicine, religion: three views of health care in France on the eve of the French Revolution. *Studies in eighteenth-century culture*. 10. 1981. Pp. 373-391. URL: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/11633312/>

21. Локк Д. Два трактати про врядування / Пер. з англ.: О. Терех, Р. Димерець. Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. 265 с.
22. Руссо Ж.-Ж. Про суспільну угоду, або принципи політичного права / Пер. з фр. та ком. О. Хома. К: Port-Royal, 2001. 349 с.
23. Монтеск'є Ш.-Л. Про розподіл влади // Кирилюк Ф. М. Історія зарубіжних політичних вчень. Нової доби: Навч. посібник. К.: Центр учбової літератури. 2008. С. 32-34.
24. Richmond P. A. The Hôtel-Dieu of Paris on the Eve of the Revolution. *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences*, 16(4), 1961, 335-353. <http://www.jstor.org/stable/24620943>.
25. Стряпко І. Аналіз революцій в Україні на основі теорії Дж. Девіса. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2014. Вип. 9. С. 149-155.
26. Oeuvres de Louis XVI: précédées d'une histoire de ce monarque et d'une lettre de M. Berryer, V. 1. Oeuvres de Louis XVI: précédées d'une histoire de ce monarque et d'une lettre de M. Berryer, Louis XV (king of France). 1864. 456 p.
27. Viguerie J. de. Les idées politiques de Louis XVI / Itinéraire d'un historien: études sur une crise de l'intelligence, XVIIe-XIXe siècle. Edite par D.M. Morin, 2000. 239-255.
28. Hue F. Dernières années du règne et de la vie de Louis XVI. H. Plon, 1860. 507 p. URL: https://books.google.com.ua/books?id=yUAAAAQAAJ&printsec=frontcover&hl=ms&source=gb_s&summary_r&c&ad=0#v=onepage&q&f=false.
29. Mercy-Argenteau F.-C. comte de. Correspondance secrète du comte de Mercy Argenteau avec l'empereur Joseph II et le prince de Kaunitz. Imprimerie Nationale: Partie 1. 1891.
30. The long and short reasons for why Revolution broke out in France in 1789. A study guide by Swansea university historians. URL: <https://www.swansea.ac.uk/history/history-study-guides/the-long-and-short-reasons-for-why-revolution-broke-out-in-france-in-1789/>
31. Theresa M., Mercy-Argenteau F.-C. comte de. Marie-Antoinette: Correspondance Secrète Entre Marie-Thérèse Et Le Cte De Mercy-Argenteau, Publ. Avec Une Intr. Et Des Note S Par A. D'arneth Et A. Geffroy (French Edition). Legare Street Press. July 18, 2023. 572 p.
32. Louis XVII. Marie-Antoinette et madame Elisabeth. T. 1.
33. Грицак Я. Й. 26-й процент, або Як подолати історію. Київ: Фонд Порошенка. 2014. 136 с.
34. Haslip J. Marie Antionette. Weidenfeld & Nicolson, a division of Wheatland Corporation, 1987. 747 p.
35. Maurice K. Wise. Requisition During the French Revolution (1789-1815), Volume 6. Iss. 1. La. L. Rev., 1944. Pp. 47-62. URL: <https://digitalcommons.law.lsu.edu/lalrev/vol6/iss1/19>.
36. The French Revolution of 1789. East Tennessee State University. URL: <https://www.etsu.edu/uschool/faculty/braggi/documents/frenchrevolution.pdf>
37. Pasquino P. «Le concept de nation et les fondements du droit public de la Révolution: Sieyès», L'héritage de la Révolution française, F. Furet ed., Paris, Hachette, 1989.
38. Barrot O. De la centralisation et de ses effets. Paris: H. Dumineray, 1861. 247 p. URL: https://www.google.com.ua/books/edition/De_la_centralisation_et_de_ses_effets/zM9PAAAAcAAJ?hl=ms&gbpv=1.
39. Tocqueville A. de. De la démocratie en Amérique. Gallimard Education, 1986. 480 p.
40. Acemoglu D., Johnson S., & Robinson J. The Rise of Europe: Atlantic Trade, Institutional Change, and Economic Growth. *The American Economic Review*, 95(3), 2005. Pp. 546-579. <http://www.jstor.org/stable/4132729>.

Отримано 28.08.2024

Прийнято до друку 21.09.2024

DETERMINANTS OF SOCIAL CHANGE IN FRANCE AT THE END OF THE 18TH CENTURY: SOCIOLOGICAL DIMENSION OF

Nikolenko Vadym – Doctor of Sociological Sciences, Associate Professor, Professor of the Department of Sociology, Oles Honchar Dnipro National University, 72, Scientific Ave., Dnipro, 49045, Ukraine, ORCID <https://orcid.org/0000-0001-6730-0938>, e-mail: vadnikolenko1983@gmail.com

The article characterizes the French monarchy of the last quarter of the 18th century and its role in the events on the eve and during the French Revolution. Some characteristics of the French nobles of the Old Order society are highlighted, which, in particular, led to tectonic socio-political changes in France of that time. It is noted that Louis XVI had sufficient moral and professional virtues, but lacked the appropriate natural leadership qualities, primarily (according to R. Stogdill's theory of leadership traits) energy, self-confidence, perseverance, sociability, and readiness to take responsibility. Against the background of a kaleidoscope of other long-term and short-term events, this contributed to the emergence and spread of social conflicts in France and Europe as a whole in the middle and late 18th century. Attention is drawn to the fact that, together with other factors, such as: socio-political (lack of legitimate political rights for the vast majority of members of society, institutional instability, charismatic opposition, etc.), socio-cultural (fashion, emergence and spread of intellectual innovations, lack of opportunity for the realization of creative energy by a significant part of society), economic (food crisis, unemployment, high taxes), demographic (significant population growth), medical (spread of epidemics), climatic (drought), the mentioned individual characteristics of the French nobles caused a cumulative effect and were reflected in the aggravation of revolutionary events. Revolutionary processes, in turn, after some time led to the formation and development of the French political nation, the spread of liberal ideology and democratic values in Europe and the world as a whole. The direction of further scientific research on the selected issues is determined, primarily the concept of

cultural relativism and, in view of this, the study of the increase/decrease in the influence of the charismatic component in the context of the activities of political leaders of the past and present.

Keywords: Louis XVI, Old Order, monarchy, enlightened philosophers, French Revolution, social structure, social order, determinants of social change, emancipatory values, public opinion leaders.

References:

1. Nisbet, R. A. (1943) 'The French Revolution and the Rise of Sociology in France'. *American Journal of Sociology*, 49(2), pp. 156-164. Available at: <http://www.jstor.org/stable/2770361>.
2. Bernstein, R. (1988) 'The French Revolution: Right or Wrong?' *The New York Times*. July 10, Available at: <https://www.nytimes.com>.
3. Wrigley, R. (2023) 'The Revolutionary Origins of the Flaneur', *Journal 18 a journal of eighteenth-century art and culture*, Issue 15 *Cities*. Spring. Available at: <https://www.journal18.org/6771>
4. Tocqueville, A. de (2000) Ancient order and revolution / Trans from Fr. Filipchuk, G., K: "Univers" [in Ukrainian]
5. Olsen, M. (1989) 'The language of enlightened politics: The *Société de 1789* in the French revolution'. *Comput Hum* 23, pp. 357-364.
6. Goldstone, J. A. (1984) 'Reinterpreting the French Revolution [Review of *Interpreting the French Revolution*, by F. Furet]'. *Theory and Society*, 13(5), pp. 697-713. Available at: <http://www.jstor.org/stable/657247>
7. Gough, H. (1980) 'Recent Publications on French Revolution'. *The Historical Journal*. 23(4), pp. 967-983. Available at: <https://www.cambridge.org/core/journals/historical-journal/article/abs/recent-publications-on-the-french-revolution/B35C32ADAF0DC9E821A31365B1696963>
8. Censer Jack R. (2019) 'Intellectual History and the Causes of the French Revolution', *Journal of Social History*, Volume 52(3), Spring, pp. 545-554. Available at: <https://academic.oup.com/jsh/article/52/3/545/5159508>
9. Kralyuk, P. (2018) Yaroslav the Wise. Kharkiv: Folio [in Ukrainian]
10. Mukunda, G. (2012) 'Great Leaders Don't Need Experience'. *Harvard Business Review*. October 2012. Available at: <https://hbr.org/2012/10/great-leaders-dont-need-experience>
11. Aichholzer, J., Willmann, J. (2020) 'Desired personality traits in politicians: Similar to me but more of a leader'. *Journal of Research in Personality*, 88, Available at: <http://dx.doi.org/10.1016/j.jrp.2020.103990>
12. Babikian, R. (2012) 'Ten King-Maker Traits For a Successful Life'. *Elite Daily*. Available at: <https://www.elitedaily.com/money/ten-kingmaker-traits-successful-life>.
13. Colbert, Amy E., Judge, Timothy A., Choi, Daejeong, Wang, Gang (2012) 'Assessing the trait theory of leadership using self and observer ratings of personality: The mediating role of contributions to group success'. *The Leadership Quarterly*. 2(4), pp. 670-685. Available at: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1048984312000215>
14. Scott, N. (2022) 'An Enemy of the French Revolution: Examining Louis XVI's Role in the French Revolution'. *Journal of Student Research at Indiana University East*, 4(1). Available at: <https://scholarworks.iu.edu/journals/index.php/jsriue/article/view/34473>
15. French Society during the late Eighteenth Century (2023)16 Aug, 2023. Available at: <https://www.geeksforgeeks.org/french-society-during-the-late-eighteenth-century/>
16. Kumar, M. French Fashion in the Eighteenth Century (2023) 02 Feb. 2023. Available at: <https://www.tutorialspoint.com/french-fashion-in-the-eighteenth-century>.
17. Burley, P. (1981) Louis XVI and a New Monarchy (an Institutional and Political Study of France). University of London Ph.D. thesis.
18. Merton, R. K. (1968) Social Theory and Social Structure. New York: The Free Press.
19. Chanel, G. (2015) 'Taxation as a Cause of the French Revolution: Setting the Record Straight', *Studia Historica Gedanensia*. 6, pp. 65-81. Available at: <https://ejournals.eu/czasopismo/studia-historica-gedanensia/artukul/taxation-as-a-cause-of-the-french-revolution-setting-the-record-straight>
20. Greenbaum, L. S. (1981) 'Science, medicine, religion: three views of health care in France on the eve of the French Revolution'. *Studies in eighteenth-century culture*. 10. pp. 373-391. Available at: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/11633312/>
21. Locke, D. (2001) Two treatises on state governance / Trans. from English Terech, O., Dymers, R. Kyiv: Osnovy [in Ukrainian]
22. Rousseau, J.-J. (2001) About the social agreement, or the principles of political law / Trans. from Fr. and com. Khoma, O. Kyiv: Port-Royal. [in Ukrainian]
23. Montesquieu, C.-L. (2008) On the distribution of power. In Kyrylyuk, F. M. History of foreign political teachings. New age: textbook. Kyiv: Center of educational literature, pp. 32-34 [in Ukrainian]
24. Richmond, P. A. (1961) 'The Hôtel-Dieu of Paris on the Eve of the Revolution'. *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences*, 16(4), pp. 335-353. <http://www.jstor.org/stable/24620943>
25. Stryapko, I. (2014) 'Analysis of revolutions in Ukraine based on the theory of J. Davies'. *Current issues of humanitarian sciences*. 9, pp. 149-155 [in Ukrainian]
26. Oeuvres de Louis XVI: précédées d'une histoire de ce monarque et d'une lettre de M. Berryer, V. 1. Oeuvres de Louis XVI: précédées d'une histoire de ce monarque et d'une lettre de M. Berryer, Louis XV (king of France) (1864) [in French]
27. Viguerie, J. De (2000) Les idées politiques de Louis XVI / Itinéraire d'un historien: études sur une crise de l'intelligence, XVIIe-XXe siècle. Edite par D.M. Morin, pp. 239-255 [in French]
28. Hue, F. (1986) Dernières années du règne et de la vie de Louis XVI. H. Plon. Available at: https://books.google.com.ua/books?id=yRUUAAAAQAAJ&printsec=frontcover&hl=ms&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false [in French]

29. Mercy-Argenteau, Florimond-Claude (1891) *Correspondance secrète du comte de Mercy Argenteau avec l'empereur Joseph II et le prince de Kaunitz*. Imprimerie Nationale: Partie 1 [in French]
30. The long and short reasons for why Revolution broke out in France in 1789. A study guide by Swansea university historians. Available at: <https://www.swansea.ac.uk/history/history-study-guides/the-long-and-short-reasons-for-why-revolution-broke-out-in-france-in-1789/>
31. Theresa, M., Mercy-Argenteau F.-C. comte de (2023) *Marie-Antoinette: Correspondance Secrète Ente Marie-Thérèse Et Le Cte De Mercy-Argenteau*, Publ. Avec Une Intr. Et Des Note S Par A. D'arneth Et A. Geffroy (French Edition). Legare Street Press [in French]
32. Louis XVII. Marie-Antoinette et madame Elisabeth. T. 1.
33. Hrytsak, Y. (2014) *The 26th percentile, or How to overcome history*. Kyiv: Poroshenko Foundation [in Ukrainian]
34. Haslip, J. (1987) *Marie Antionette*. Weidenfeld & Nicolson, a division of Wheatland Corporation,
35. Maurice, K. Wise (1944) *Requisition During the French Revolution (1789-1815)*, Volume 6. Iss. 1. *La. L. Rev.*, pp. 47-62. Available at: <https://digitalcommons.law.lsu.edu/lalrev/vol6/iss1/19>
36. The French Revolution of 1789. East Tennessee State University. Available at: <https://www.etsu.edu/uschool/faculty/braggi/documents/frenchrevolution.pdf>
37. Pasquino, P. (1989) 'Le concept de nation et les fondements du droit public de la Révolution: Sieyès, L'héritage de la Révolution française, F. Furet ed., Paris, Hachette' [in French]
38. Barrot, O. (1861) *De la centralisation et de ses effets*. Paris: H. Dumineray. Available at: https://www.google.com.ua/books/edition/De_la_centralisation_et_de_ses_effets/zM9PAAAACAAJ?hl=ms&gbpv=1 [in French]
39. Tocqueville, A. De (1986) *De la démocratie en Amérique*. Gallimard Education.
40. Acemoglu, D., Johnson, S., & Robinson, J. (2005) *The Rise of Europe: Atlantic Trade, Institutional Change, and Economic Growth*. *The American Economic Review*, 95(3), pp. 546-579. Available at: <http://www.jstor.org/stable/4132729>.

Received 25.08.2024

Accepted 21.09.2024
